

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ НА ФОРМУВАННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

THE INFLUENCE OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FACTORS ON THE FORMATION OF ETHNO-NATIONAL SELF-CONSCIOUSNESS OF UKRAINIAN YOUTH IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY

У статті подані результати емпіричного дослідження, метою якого було виявлення впливу соціально-психологічних чинників «дотримання етнонаціональних традицій», «усвідомлення важливості етнонаціональних явищ», «прагнення до етнонаціональної консолідації», «плекання етнонаціональної самобутності» на формування етнонаціональної самосвідомості української молоді другої половини ХІХ – початку ХХ ст. та виявлення в ній проявів когнітивного, афективного, поведінкового компонентів. Це дослідження було зроблено за допомогою методу експертної оцінки. У вступній частині обґрунтовано важливість проведення цього дослідження. Проаналізовані погляди науковців на структуру етнонаціональної самосвідомості. Далі мова йде про хід емпіричного дослідження. В цьому дослідженні використано художню і публіцистичну літературу другої половини ХІХ – початку ХХ ст., оскільки в ній існує необхідний матеріал. Процедура експертної оцінки складалась із двох етапів, за результатами яких підтверджено вплив описуваних чинників на формування етнонаціональної самосвідомості тогочасної української молоді. На проміжному етапі експертної оцінки зафіксовано й прояви когнітивного, афективного, поведінкового компонентів в етнонаціональній самосвідомості цієї молоді. З метою перевірки даних здійснено факторний аналіз із varimax-обертанням, в результаті якого виділено п'ять факторів із загальною дисперсією 56,8%. Це такі фактори: «Просвіта», «Активність», «Традиції», «Єднання», «Залучення». Фактор «Просвіта» містить характеристики чинника «усвідомлення важливості етнонаціональних явищ». Фактор «Активність» містить характеристики двох чинників – «усвідомлення важливості етнонаціональних явищ» і «прагнення до етнонаціональної консолідації». Фактор «Традиції» містить характеристики чинника «дотримання етнонаціональних традицій», увібравши також один із елементів чинника «плекання етнонаціональної самобутності». В цьому елементі виявлені риси традиційності. Фактор «Єднання» і фактор «Залучення» містять характеристики чинника «прагнення до етнонаціональної консолідації». Чинник «Активність» є синтетичним, оскільки він увібрав зміст двох попередніх чинників. Всі ці фактори слід вважати чинниками, які, на відміну від попередніх чинників, мають більш чіткий і більш точний зміст.

Ключові слова: українська молодь, етнонаціональна самосвідомість, чинник, фрагменти літератури, експертна оцінка, факторний аналіз.

The article presents the results of an empirical study, the purpose of which was to identify the influence of socio-psychological factors "observance of ethno-national traditions", "awareness of the importance of ethno-national phenomena", "aspiration for ethno-national consolidation", "nurturing ethno-national self-awareness of Ukrainian youth in the second half of the 19th century – the beginning of the 20th century and identifying manifestations of cognitive, affective, and behavioral components in it. This research was done using the peer review method. In the introductory part, the importance of conducting this research is substantiated. The views of scientists on the structure of ethno-national self-awareness are analyzed. Next, we are talking about the course of empirical research. This study used fiction and non-fiction literature of the second half of the 19th and early 20th centuries, as it contains the necessary material. The expert assessment procedure consisted of two stages, the results of which confirmed the influence of the described factors on the formation of the ethno-national self-awareness of the Ukrainian youth of that time. At the intermediate stage of the expert evaluation, the manifestations of the cognitive, affective, and behavioral components in the ethno-national self-awareness of this youth were recorded. In order to verify the data, a factor analysis with varimax rotation was carried out, as a result of which five factors with a total variance of 56.8% were selected. These factors are: "Enlightenment", "Activity", "Traditions", "Unity", "Involvement". The "Enlightenment" factor contains the characteristics of the "awareness of the importance of ethno-national phenomena" factor. The "Activity" factor contains the characteristics of two factors – "awareness of the importance of ethno-national phenomena" and "aspiration for ethno-national consolidation". The "Traditions" factor contains the characteristics of the "observance of ethno-national traditions" factor, also incorporating one of the elements of the "nurture of ethno-national identity" factor. This element reveals features of traditionality. The "Unity" factor and the "Involvement" factor contain the characteristics of the «aspiration for ethno-national consolidation» factor. The "Activity" factor is synthetic, as it absorbed the content of the two previous factors. This is the final version of the factors, which, unlike the previous factors, have a clearer and more precise meaning.

Key words: Ukrainian youth, ethno-national self-awareness, factor, fragments of literature, expert assessment, factor analysis.

УДК 159.922.4
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.40>

Мартинюк О. А.
аспірантка
ПВНЗ «Університет Сучасних Знань»

Дослідження етнонаціональної самосвідомості української молоді другої половини ХІХ – початку ХХ ст. є особливо актуальним, оскільки

то був період національно-визвольного руху, який зумовив всебічний розвиток української нації. Учасником цього руху була українська

молодь. Національно-патріотична діяльність української молоді того часу може слугувати прикладом для теперішнього молодого покоління. Українська селянська молодь була носієм українських етнопатріотичних традицій, які є одним із найважливіших елементів формування етнопатріотичної самосвідомості. Це теж вказує на актуальність теми проведеного емпіричного дослідження.

Метою статті є подання результатів емпіричного дослідження, в якому необхідно було виявити вплив соціально-психологічних чинників (далі просто чинники) «дотримання етнопатріотичних традицій», «усвідомлення важливості етнопатріотичних явищ», «прагнення до етнопатріотичної консолідації», «плекання етнопатріотичної самобутності» на формування етнопатріотичної самосвідомості української молоді другої половини XIX – початку XX ст. та виявити в ній прояви когнітивного, афективного, поведінкового компонентів. Ці чинники, за виключенням останнього з них, раніше мали дещо інші назви, які пізніше була вдосконалені.

Спочатку будуть проаналізовані позиції науковців стосовно структури етнопатріотичної самосвідомості. В сучасній науці існує загальноприйнятий розподіл структури етнопатріотичної самосвідомості на три основні компоненти: когнітивний, афективний, поведінковий. Про це пишуть, зокрема, зарубіжні дослідники [7]. Змістом когнітивного компоненту є знання, уявлення, афективного – ставлення (позитивне чи негативне), мотивація, а поведінкового – дії, діяльність. Це узагальнені поняття, що розподіляються на більш конкретні.

Згідно з даними Г.С. Лозко, етнопатріотична самосвідомість – це сукупність знань і уявлень про культуру, традиції, ідеали, цінності своєї нації, а також усвідомлення себе членом своєї нації та її місця серед інших націй [5, с. 60]. В тлумаченні етнопатріотичної самосвідомості Г.С. Лозко використовує фразу «сукупність знань і уявлень» про культуру, традиції тощо, яка має виразний когнітивний характер. Тут мова йде не просто про культуру, традиції, ідеали тощо, а про знання, уявлення про ці етнопатріотичні явища. А.М. Березін до однієї з характеристик етнопатріотичної самосвідомості зараховує традиційність, що являє собою форму, спосіб етнокультурного буття [1, с. 4]. Загалом етнопатріотичні традиції є одним з найбільш усталених, консервативних елементів нації, оскільки вони впродовж століть передаються з покоління в покоління.

Етнопатріотична самосвідомість, згідно з даними В.Ф. Соколової, формується на основі взаємної пов'язаності цінностей та ідеалів конкретної нації, настанов, менталітету та етнопатріотичних стереотипів, а до одного з її проявів належить національна ідея. Серед

найсуттєвіших чинників формування етнопатріотичної самосвідомості Соколова називає сутність і рівень самосвідомості, систему звичаїв і традицій певної нації, її мову, культуру, сенсожиттєві орієнтації, що є інтегральним виявом ментальності, етнопсихогенез, історичну пам'ять, а також усвідомлення себе носієм національного характеру [8]. Такий елемент як сенсожиттєві орієнтації має виразні афективні риси – це різного роду мотивація етнопатріотичного змісту.

С.М. Бойко до структури етнопатріотичної самосвідомості включає національні інтереси, національні традиції, національні цілі, національні почуття, національну ідею, національний ідеал, історичну і культурну пам'ять та інші елементи духовної культури, які виявляються через знання, теорії, уявлення, спогади, настанови, орієнтації, стереотипи, ставлення, норми, устремління, мрії, духовну єдність спільноти тощо [2, с. 41]. Таким чином дослідник вказує на різнобічні елементи етнопатріотичної самосвідомості, одні з яких відносяться до когнітивного, а інші до афективного її компонентів. Тут вказані дві форми афективного компоненту: емоційно-оцінна, зокрема, національні почуття, і мотиваційна, зокрема, національні цілі.

Одні з елементів етнопатріотичної самосвідомості вищевказаних дослідників мають етнічні риси – це, зокрема, традиція, культура, історична пам'ять, що відображають різні види етнічної ідентифікації індивіда зі своєю нацією. Такі елементи етнопатріотичної самосвідомості як національний ідеал, національна ідея мають яскраво виражений громадянсько-політичний зміст. Перший з названих елементів – це, зокрема, ідеал державного устрою своєї країни, ідеал власної нації. Національна ідея має дуже широкий зміст, існуючи на різних рівнях, зокрема, побутовому й політичному: це наприклад, усвідомлення етнопатріотичних інтересів, уявлення про мету існування власної нації, про стратегію розвитку своєї країни тощо.

М.А. Шугай пише про шляхи формування національної самосвідомості і в контексті теми цієї статті слід назвати такі з них: вироблення нових ціннісних орієнтирів, які відповідають українській національній ідеї; ідентифікація з нацією; усвідомлення своєї неповторності та спільних психологічних особливостей українського характеру [9]. Все це відображає такі особливості етнопатріотичної самосвідомості:

1. Активна участь в розробці стратегії розвитку своєї нації, що має патріотичне спрямування.
2. Осягнення єдності зі своєю рідною нацією.
3. Уявлення про самобутність своїх етнопатріотичних рис та етнопатріотичну самобутність українського національного характеру. Перший пункт, де мова йде про національну ідею, має виражене яскраве ідеологічне забарвлення.

Наступні елементи етнонаціональної самосвідомості, про які пише В. О. Васютинський, мають виразний етноконсолідаційний зміст: колективне самосприймання й саморозуміння, близькість поглядів як потреба для об'єднання у спільноту, усвідомлення індивідом його причетності до простору колективних дій, до змісту спільної діяльності, спільні дії і взаємодії, спільна активність, співпраця [3]. Для перших трьох елементів притаманний виразний когнітивний зміст, а для наступних трьох елементів – виразний поведінковий характер.

На основі аналізу наукової літератури зроблений висновок, що етнонаціональна самосвідомість, з одного боку, поєднує в собі всі етнічні ознаки, а з іншого боку, це поняття містить в собі переважну більшість громадянсько-політичних ознак стосовно своєї нації. Важлива риса етнонаціональної самосвідомості: усвідомлення індивідом основного призначення своєї нації, її місця серед інших націй.

Далі мова піде про хід емпіричного дослідження, про яке було сказано у вступній частині. На початковому етапі цього дослідження здійснювався вибір жанрів літератури. Використано художню і публіцистичну літературу другої половини XIX – початку XX ст., оскільки в ній існує необхідний матеріал для проведення дослідження. Це різні етнонаціональні явища, які впливали на формування етнонаціональної самосвідомості української тогочасної молоді. Використані художні і публіцистичні твори письменників описуваного періоду. Стосовно публіцистики були використані й твори українських вчених того періоду.

У художніх творах письменників другої половини XIX – початку XX ст. змальований традиційний побут українських селян. Формування особистості, її етнонаціональної самосвідомості в такому середовищі визначають традиції. Тому саме ці твори в найбільшій мірі підходять для виявлення прояву в етнонаціональній самосвідомості української тогочасної молоді чинника «дотримання етнонаціональних традицій». Всі фрагменти текстів стосовно впливу на формування етнонаціональної самосвідомості тогочасної української молоді цього чинника були знайдені саме в цих художніх творах. Ця українська молодь належала до селянської верстви.

Серед публіцистичних творів письменників і вчених і частково серед художніх творів письменників другої половини XIX – початку XX ст. були відібрані ті, в яких міститься інформація про національно-патріотичну діяльність української тогочасної молоді. Це був період національно-визвольного руху на території України, який справив дуже сильний вплив на формування етнонаціональної самосвідомості української молоді, що брала в ньому участь. В хронологічних межах цього періоду відбува-

лось Українське національне відродження, яке розпочалося на початку XIX ст. і було зумовлене різними обставинами. Це, зокрема, нові політичні й інтелектуальні течії, які надходили із Заходу, що виникли внаслідок Великої французької революції. Ярослав Грицак пише, що французька модель нації була прикладом для наслідування нових національних рухів різних народів, в тому числі й в Україні [4]. На Наддніпрянській Україні національне відродження виникло внаслідок спротиву колонізаторській політиці російського уряду. Національний рух активізувався у вигляді культурно-просвітницької та громадсько-політичної діяльності. Згідно з дослідженням Катерини Нагайко, період XIX ст. став етапом становлення ідеї національного самовизначення української нації [6, с. 186–194]. Це вказує на те, що в другій половині XIX ст. цей постулат національної ідеї був рушієм етнонаціонального згуртування в середовищі української патріотичної молоді.

В кристалізації культурних та політичних вимог українського руху відіграло велику роль й поширення романтизму, який прославляв народ, його пісенну культуру, традиції, як вияв його своєрідного духу [4]. Молода українська інтелігенція тих часів вже усвідомлювала єдність своєї нації на всій території її проживання і прагнула здобути для неї повноту національних і політичних прав. Саме в другій половині XIX ст. розпочалося активне виникнення національно-патріотичних організацій, партій, діяльність яких мала не лише культурно-просвітницький, але й політичний характер. Тому впродовж цього хронологічного періоду відбувалось активне формування етнонаціональної самосвідомості в українській молоді – представників інтелігенції, студентів, учнів середньо-навчальних закладів.

Все це свідчить про те, що українська тогочасна молодь, яка брала участь у національно-визвольному русі, усвідомлювала важливість культурно-просвітницького, етнополітичного розвитку своєї рідної нації, бажала для неї процвітаючого майбутнього. Ця молодь усвідомлювала єдність своєї рідної нації, свою приналежність до неї і прагнула зберегти її етнонаціональну, неповторну самобутність. Все це має свідчити про прояви в її етнонаціональній самосвідомості чинників «усвідомлення важливості етнонаціональних явищ», «прагнення до етнонаціональної консолідації» і «плекання етнонаціональної самобутності». Фрагменти текстів, які стосуються впливу цих трьох вищевказаних чинників на етнонаціональну самосвідомість української тогочасної молоді знайдені в публіцистичних і частково в художніх творах.

За результатами аналізу джерел української художньої та публіцистичної літератури другої половини XIX – початку XX ст. ми відібрали

195 фрагментів, зміст яких певною мірою відображає соціально-психологічні аспекти формування етнонаціональної самосвідомості тогочасних українців. Ці фрагменти було призначено для експертної оцінки їхнього психологічного змісту у відповідному етнонаціональному контексті.

Фрагменти у випадковому порядку було поділено на три групи по 65 висловів. Із кожної такої групи складено по два варіанти анкети для експертів (усього шість анкет). В одному варіанті їх просили відповісти на запитання про те, котрий із трьох компонентів етнонаціональної свідомості – когнітивний, афективний чи поведінковий – найбільш виразно простежується в змісті кожного фрагменту. Процедура передбачала вибір однієї з трьох можливих відповідей, але в окремих випадках експерт міг зробити два вибори або не робити жодного.

У другому варіанті анкети йшлося про чотири сторони етнонаціональної свідомості (описані в нашій концептуальній моделі як гіпотетичні чинники): дотримання етнонаціональних традицій, усвідомлення важливості етнонаціональних явищ, прагнення до етнонаціональної консолідації, плекання етнонаціональної самобутності. За аналогічною процедурою експерт мав оцінити, яка із цих сторін найбільш виразно простежується в змісті кожного фрагменту. Подібно до попереднього варіанта слід було зробити один вибір із чотирьох, але можна було зробити два або жодного.

Експертами стали 35 науковців Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, серед яких чотири доктори та 29 кандидатів психологічних наук. Кожну анкету оцінювало від п'яти до семи експертів.

У результаті такої процедури за всіма трьома компонентами та двома з чотирьох сторін («дотримання етнонаціональних традицій», «прагнення до етнонаціональної консолідації») було отримано від 11 до 15 фрагментів. Проте за двома сторонами – «усвідомлення важливості етнонаціональних явищ» та «плекання етнонаціональної самобутності» – кількість відповідно оцінених фрагментів була замалою – усього по три. Відтак ми додали пункти, за якими вибір однієї із цих сторін становив не менш як дві третини даних оцінок. Це дало змогу збільшити кількість фрагментів до 15 та 11 відповідно.

Для зручності в подальшому застосуванні фрагментів, що їх ми відібрали за допомогою експертів, було залишено по 10 на кожний оцінюваний параметр (компонент або сторону). Зайві пункти було вилучено за ознакою очевидної близькості їхнього змісту, щоб уникнути повторення. Усього залишилося 70 пунктів, із яких ми скомпонували варіант анкети для наступного етапу експертної оцінки.

До цієї оцінки було залучено 116 учителів історії – слухачів курсів підвищення кваліфіка-

ції Вінницької академії неперервної освіти (55 осіб) та Львівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (61 особа).

Експерти оцінювали 70 фрагментів творів української художньої та публіцистичної літератури другої половини XIX – початку XX ст., визначаючи за 5-бальною шкалою, наскільки зміст кожного з них відображає процес формування етнонаціональної самосвідомості української молоді того часу.

За результатами цього оцінювання відібрано 25 фрагментів, які отримали відносно вищі оцінки. З метою уточнення даних був здійснений факторний аналіз із varimax-обертанням, в результаті якого виділено п'ять факторів із загальною дисперсією 56,8%. Перший фактор «Просвіта» (вклад у дисперсію – 31,3%). Другий фактор «Активність» (вклад у дисперсію – 7,4%). Третій фактор «Традиції» (вклад у дисперсію – 7,1%). Четвертий фактор «Єднання» (вклад у дисперсію – 6%). П'ятий фактор «Залучення» (вклад у дисперсію – 5%). Були відібрані по три найбільш навантажені фрагменти за кожним фактором. Загальна їх кількість – 15. Серед цих фрагментів виявилось чотири таких, що їхній зміст експерти-психологи оцінили як когнітивний, по два – афективний і поведінковий, у трьох відображено усвідомлення важливості етнонаціональних явищ, у двох – дотримання етнонаціональних традицій, по одному таких, що відображають прагнення до етнонаціональної консолідації та плекання етнонаціональної самобутності.

Фактор «Просвіта» містить характеристики чинника «усвідомлення важливості етнонаціональних явищ» (важливість просвітництва для рідної нації). Фактор «Активність» містить характеристики двох чинників – «усвідомлення важливості етнонаціональних явищ» і «прагнення до етнонаціональної консолідації». Фактор «Традиції» містить характеристики чинника «дотримання етнонаціональних традицій», увібравши один із елементів чинника «плекання етнонаціональної самобутності», для якого притаманна традиційність. Фактор «Єднання» містить один аспект чинника «прагнення до етнонаціональної консолідації», а фактор «Залучення» – інший його аспект, які відображають етнонаціональну консолідацію.

Змістом Фактору 1 «Просвіта» є просвітництво в середовищі українського населення, яким займалась українська тогочасна молодь: це поширення національної літератури, ознайомлення українського населення з подією, яка стосується ліквідації кріпацтва. Це також прагнення до жертвовної праці в сфері просвітницької діяльності, не дивлячись ні на які перешкоди. Все це підвищувало етнонаціональну самосвідомість серед простого українського населення. Тогочасна українська молодь усвідомлювала важливість такої діяльності.

Змістом Фактору 2 «Активність» є активність національно-патріотичного характеру української тогочасної молоді, що вилілась у створення етнопатріотичних осередків: (руський клуб, Товариство імені Шевченка), які їх згуртували (особливості чинника «прагнення до етнопатріотичної консолідації»). Активність цієї молоді сприяла переорієнтації поглядів з проросійських на проукраїнські у різних осіб задля служіння власному народу, що важливо для його етнопатріотичного розвитку (особливості чинника «усвідомлення важливості етнопатріотичних явищ»).

Змістом Фактору 3 «Традиції» є виконання різних етнопатріотичних звичаїв українською селянською молоддю. Це також акцентування на національних особливостях української тогочасної науки, що свідчить про її традиційні риси. Як відомо, етнопатріотична традиція є досить широким поняттям і має різні прояви. Зміст фактору 4 «Єднання» має дві складові, які відображають згуртування української молоді. Перша складова: єднання української патріотичної молоді на основі спільних етнопатріотичних ідей і це має такі аспекти: 1. Єднання української молоді з різних політичних партій і з різних держав – Австро-Угорської та Російської імперій; 2. Єднання української молоді Галичини. Друга складова: осягнення молоддю українською особою своєї єдності з патріотичною українською молоддю на основі спільної національно-патріотичної діяльності.

Змістом Фактору 5 «Залучення» є уявлення української молоді Галичини і Наддніпрянської України про те, що вони залучені до національно-патріотичного руху «Українофільство», що їх згуртовує, а також про те, що основною етнооб'єднувачою силою в середовищі української нації є прості трудящі маси. Інший аспект цього фактору: залучення української молоді до створення таких національно-патріотичних осередків як Громади, в середовищі яких відбувалось її згуртування.

Таким чином слід зробити наступні висновки. В результаті цього емпіричного дослідження виявлено вплив чинників «дотримання етнопатріотичних традицій», «усвідомлення важливості етнопатріотичних явищ», «праг-

нення до етнопатріотичної консолідації» і «плекання етнопатріотичної самобутності» на формування етнопатріотичної самосвідомості української молоді другої половини XIX – початку XX ст. Виявлені прояви когнітивного, афективного і поведінкового компонентів в етнопатріотичній самосвідомості цієї молоді. Факторний аналіз уточнив структуру змінних і виявив п'ять факторів, які походять від цих вищевказаних чинників і містять їх характеристики. Чинник «Активність» є синтетичним, оскільки він увібрав зміст двох попередніх різних чинників. Всі ці п'ять факторів слід вважати чинниками, які, на відміну від попередніх чинників, мають більш чіткий і більш точний зміст.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Березін А. М. Психологічні чинники генези національної самосвідомості особистості : дис. ... канд. психол. наук. К., 2002. С. 4.
2. Бойко С. М. Становлення і розвиток національної самосвідомості українського народу: ціннісний вимір : дис. ... канд. філос. наук. К., 2005. С. 41.
3. Васютинський В. Психологічні виміри спільноти: монографія. К. : Золоті ворота, 2010. 120 с.
4. Грицак Я. Нариси з історії України. Формування української модерної нації XIX–XX століття. Вид. 2. К. : Генеза, 2000.
5. Лозко Г. С. Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. К. : «АртЕк», 2001. С. 60.
6. Нагайко К. Національна ідея в «українському відродженні» другої половини XIX ст. (До історії київської громади). *Український історичний збірник*. Вип. 18. 2015. С. 186–194.
7. Peña, C., Jones, L., Orange, A., Simieou, F., & Márquez, J. (2018). Academic success and resiliency factors: A case study of unaccompanied immigrant children. *American Journal of Qualitative Research*. 2(1). 161–181. URL: <https://doi.org/10.29333/ajqr/5797>
8. Соколова В. Ф. Психологічні особливості розвитку національної самосвідомості студентської молоді засобами української літератури : дис. ... канд. психол. наук. К., 2005. 196 с.
9. Шугай М. А. Психологічний аналіз розвитку національної рефлексії в процесі навчальної діяльності молодших школярів : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Рівненський державний гуманітарний ун-т. Рівне. 2002. 15 с